

УДК: 101.37

КОРДОМЕДІЙНІСТЬ У ВИРІШЕННІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

доктор, філософських наук, професор, Скотна Н. В.

Дрогобицький державний університет імені Івана Франка, Дрогобич, Україна

кандидат психологічних наук, доцент, Коновальчук В. І.

Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, Черкаси, Україна

Зорієнтованість освітнього процесу у сучасній школі на раціональне оволодіння знаннями, з метою подальшого використання зовнішнього світу відбувається на фоні культурної та духовної деградації, сліпого ідолопоклонства, копіювання зразків чужих культур, способу життя, стилю поведінки. Актуальною проблемою освіти є збереження цілісності людини на основі розвитку розуму і серця, мислення і почуттів, дати їй сутнісні, фундаментальні знання про світ задля самостійної організації на цій основі своєї діяльності, відповідно до загальнолюдських цінностей.

Метою статті є філософська рефлексія ролі кордомедійності у вирішенні суперечностей сучасної освіти. Звернення до традиції «філософії серця» дозволяє розібратися в доцільності інтеграції традицій та інновацій в сучасній системі освіти для здійснення гармонійного взаємозв'язку розуму і серця людини. Гармонія людини зі світом буде виявом їх оптимальної взаємодії. Кордомедійність передбачає роль сердечної функції у якості провідної у процесі освіти і розвитку особистості. Кордомедійність ґрунтується на емоційності, щирості, чуйності, милосерді.

Ключові слова: філософія серця, серце, освіта, розвиток особистості, криза, кордомедійність.

-

Doctor of philosophy, Skotna N. V., Doctor of psychology, Konovalchuk V. I. Cordos-mediation in solving of modern education contradictions/ Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine, Cherkasy Regional Institute of Post-diploma Education for Pedagogical Workers, Cherkasy, Ukraine

Orientation of educational process in modern school on the rational learning with the aim of further usage of the surrounding world goes on the background of cultural and spiritual degradation, blind idolization, coping of alien cultures' patterns, way of life, style of behaviour. Challenging problem for education is to preserve person's holism on the basis of the development of mind and heart, thinking and feelings, to provide them with essential, fundamental knowledge about the world for independent organization of their activity due to universal human values.

The aim of this paper is philosophical reflection of the role of cordos-mediation in the solving of contradictions of modern education. Referring to the "philosophy of heart" tradition provides the possibility to study out the appropriateness of integration of traditions and innovations into modern system of education for implementation of harmonious interconnection of mind and heart of a person. Harmony in person and world relations is the demonstration of their optimal interaction. Cordos-mediation presupposes the leading role of heart's function in the process of education and development of the personality. Cordos-mediation is based on emotionality, sincerity, sensitivity, mercifulness.

Key words: philosophy of heart, heart, education, development of personality, crisis, cordos-mediation.

Вступ. Сучасна освіта перебуває у стані загострення таких складних і різноманітних суперечностей, які часом видаються нерозв'язними. Найскладнішою із них дослідниками визнається суперечність між освітніми традиціями та інноваціями у розвитку особистості у контексті збереження цілісності навчально-виховного процесу. Суть проблеми полягає в тому, що зосередження освітнього процесу у масовій школі на раціональному способі

освоєння знань, орієнтованого на максимальне використання зовнішнього світу, відбувається на фоні неймовірного загострення, нестабільності у всіх областях життя суспільства: більшість людей перебуває у зоні соціальних ризиків, ілюзія виходу із якої пов'язується із володінням владою і матеріальними благами у супроводі падіння рівня культури, духовності, сліпого ідолопоклонства, наслідування і запозичення найчастіше не найкращих зразків чужих культур, способу життя, стилю поведінки. Тому добір знань та інших елементів культури, необхідних і достатніх для ефективною реалізації цілей освіти, виховання і розвитку передбачає створення: по-перше, умов для становлення ідентичності особистості на основі її прийняття соціумом, вироблення у людини власної світоглядної позиції; по-друге, альтернативи для вибору особою конструктивних орієнтацій в освітньому інформаційному потоці; по-третє, реорганізація фундаментальних засад освіти для забезпечення цілісного розвитку індивідуального творчого потенціалу дитини. Тому завдання нинішнього періоду культурно-історичного розвитку освіти полягає в тому, щоб визнати пріоритетними духовні та загальнолюдські цінності, які влучно визначають фахівці як своєрідний код людства, який передається від старших поколінь до прийдешніх. Необхідно освідомити, що майбутнє суспільства, як і людства в цілому, в першу чергу залежить не від нових технологій і надприбутків на основі експлуатації людини і природи, а від розвитку духовно-морального потенціалу людей.

На специфічних особливостях нинішнього етапу освіти із притаманними для нього суперечностями і способами їх вирішення відображаються протиріччя, які несе в собі конкретний історичний час. Свідченням чому може бути факт великого цивілізаційного стрибка, вчиненого суспільством всього за сто попередніх років в технічній сфері, хоча, поряд з цим, в гуманітарній області людство мало в чому просунулося вперед за ціле тисячоліття. У науковій літературі це пояснюється тим, що відбувається

щось, аналогічне явищу акселерації в розвитку індивідуума: духовний розвиток людства не встигає за його технічним розвитком. Отже, ми стикаємося з однією з основних соціальних проблем, представлених у сучасному суспільному розвитку, коли прогрес в науці і техніці випереджає осягнення сенсу і мети людського існування. Підготовка людини до виконання нею певних соціальних ролей, відповідних вимогам часу, повинна йти шляхом як освоєння інструментальних знань і дій (освоєння основ наук і застосування отриманих знань у відповідних областях професійної діяльності), так і освідомлення визначальності духовних цінностей, які є засадами становлення семантичного простору особистості, світу її моральної, релігійної, політичної, правової, естетичної культури. Функціонально людина має бути готовою до виконання не тільки своїх професійних обов'язків, але бути людиною, особистістю в сукупності всіх її складових - духовності, гуманізму і соціальної відповідальності. Очевидно, що система знань є найважливішою складовою духовності. Однак, це лише частка, аспект її. Цілісність феномену духовності визначається особистісними якостями людини - її здатністю до існування в соціумі, відкритістю до спілкування з іншими людьми, прагненням до осягнення сенсу і мети свого буття.

Метою статті є філософська рефлексія сутності суперечностей сучасної освіти та виявлення ролі кордомедійності у їх вирішенні задля забезпечення цілісного пізнання та розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу статті. Основні протиріччя сучасної дійсності взаємопов'язані із кризою духовності і можуть бути зняті саме розвитком духовного потенціалу людини. Сучасна вітчизняна філософія освіти пов'язує цей ефект із чинним в суспільстві законом, сформульованим М.Піщуліним і Ю.Огородніковим, як вроджене прагнення людини «до діяльної єдності зі світом, буттям», в той час як «розрив цієї діяльної єдності, або бездуховність, веде людину до агресивності, антисоціальних дій, саморуйнації» [1, с. 111]

Розрив поглиблюється суперечністю лавиноподібного зростання обсягу раціональних знань, що є об'єктивною необхідністю і провідною ознакою технократичного суспільства, та блокуванням можливості розкриття та розвитку індивідуального особистісного потенціалу на основі збереження та відтворення духовності людини, які сприяє гармонізації та цілісності особистості і суспільства. В результаті - розщеплення психіки людини, пригнічення суб'єктивної сутності пріоритетом зовнішніх чинників, невротизація особи і її духовне спустошення. Разом із цим, помітне випередження інноваційними педагогічними технологіями розвитку у масовій свідомості розуміння доцільності раціональних пізнавальних процесів на основі формування у громадській думці спільноти духовних потреб і ціннісних орієнтації, відповідних цим нововведенням. Доводиться констатувати, що сьогодні сфера освіти більш-менш успішно займається ретрансляцією із покоління в покоління даних, передбачених освітніми програмами або одержуваними при самостійному їх вивченні. Успішно здійснюється передача, націлених на швидку віддачу, досить вузьких, по суті, фрагментарних, технократично зорієнтованих знань, умінь і навичок. Щодо формування цілісної картини матеріального і духовного світу, передачі від покоління до покоління цінностей духовних, культурних, моральних в їх національному і загальнолюдському розумінні, то такі цілі мають або декларативний характер, або ж ігноруються зовсім.

Цілком очевидним є той факт, що життєдіяльність лише тоді має певний сенс, коли визначається внутрішніми спонуками особи та свідомо спрямована на певну мету. Коли освітній процес здійснюється заради самого процесу, порушується елементарна логіка цілеспрямованої діяльності, якою має бути освітня діяльність. Тому, характеризуючи сучасну ситуацію в освіті, слід визнати її безперспективність через ігнорування творчого потенціалу особистості, який передбачає індивідуальну стратегію розвитку на основі взаємодії внутрішніх процесів саморегуляції та саморозвитку. А

невизначеність духовних і моральних цілей і цінностей і пасивне сприйняття тих життєвих пріоритетів, які спонтанно складаються в суспільстві, - чи не головна вада сучасної освіти, тому що вона позбавляється своєї основної функції – освітньої – у значенні висвітлення актуальних явищ, тому і втрачає можливість впливати на суспільні ідеали, вести активну, перетворювальну роботу щодо їх вдосконалення.

Наш час настійно диктує нам необхідність збереження цілісності людини, як основи для здатності розвивати розум і серце, мислення і почуття, уяву та інтуїцію, мати сутнісні, фундаментальні знання про світ, самостійно організовувати на цій основі свою діяльність, але так, щоб вона відповідала головному знанню - знанню моральних законів людської сутності. Бо, як показує практика, розщеплена людина представляє серйозну небезпеку, як для світу, так і для себе, оскільки вона діє «не відаючи, що творить». Володіючи могутніми науково-технічними можливостями, за відсутності розвитку душі і серця, відповідно до загальнолюдських цінностей уяви і буттєвої інтуїції, вона здатна до самознищення. У цьому зв'язку перед нами і виникає необхідність звернення до традиційних поглядів вітчизняних філософів в тій сфері, яка народжує філософію освітньої діяльності, що служить основою для побудови педагогічної теорії, методики виховання і навчання. Досліджуючи ж зв'язок традицій з новаціями в навчанні, ми вважаємо, що необхідно розібратися в тому, які традиції потрібно зберігати і як здійснювати їх перенесення в сучасну систему освіти. Тому, процес розвитку традиції представляється нам як перехід до такого нового стану системи, коли задовольняється не лише пізнавальний інтерес до минулого, історичної спадщини, але й актуальні життєві та культурні потреби нинішніх поколінь.

Однією із стратегій вирішення проблем сучасної цивілізації має бути протистояння духовному руйнуванню людини, і завдання сучасної науки, найперше, філософії освіти полягає в захисті і утвердженні гуманістичних

цінностей та сенсів на засадах формування цілісного духовно-екологічного світогляду цивілізації XXI століття. В його основі такі категорії, як всеєдність, істинність, довіра, софійність, гідність, а особлива роль має бути визнана за людським серцем. Саме серце є центром активності людини в діапазоні її життєдіяльності. Культурами різних народів визнано, що серце виступає джерелом кращих людських якостей, та наука, на жаль, зосередилась поки лише на тілесно-вітальних його характеристиках.

Традиція наукової рефлексії онтології «серця» характерна для філософії та культури України. Аналізуючи особливості «кордоцентризму» вітчизняної філософії І.Бичко, акцентує увагу на ментальній співзвучності української та європейської філософської традиції [2]. Парадигмою українського менталітету «філософію серця» визначають дослідники, аналізуючи спадщину наукових надбань «філософії серця» Г.Сковороди, П.Юркевича [3]. Однак, належної наукової уваги та розробки «філософії серця», на жаль, не набула у системі сучасної філософії освіти.

Освіта є унікальним інформаційним потоком розвитку особистісного потенціалу, розбудови духовного світу людини. Кожна людина - це складна багаторівнева система, яка проявляє себе як на матеріально-речовинному (тілесному), так і на нематеріально-енергетичному (безтілесному, душевно-духовному, енергоінформаційному) рівнях. Очевидно, що процеси пізнання на буденному чуттєво-раціональному рівні, забезпечуються діяльністю мозку. Серцева ж діяльність за допомогою взаємодії з енергоінформаційним полем світу і психіки, охоплює світ і людину в цілому, тоді як чуттєво-раціональне пізнання реалізується, в основному, частково, парціально. Цілісне уявлення про серце, дозволяє глибше зрозуміти цілісність структури самої людини через інтегрування знань про три її субстанції - тіло, душу і дух.

У тлумачних словниках української мови цей орган людини визначається як: - символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін.;

- здатність почувати й розуміти інших; чуйність, сердечність;
- як символ любовних почуттів, любовної прив'язаності;

У переносному значенні - внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття [4, с.141]

Термін «коронарний» (від древньорим., «Corona», від древньогрецьк. «Cor» - серце) - називає кровоносні судини, що живлять серцевий м'яз [5, с.297]. Завдяки цьому організм забезпечується життєвою силою і енергією, що надходить з навколишнього середовища. У сучасному варіанті життєві сили розуміються як фундаментальна змістовна детермінантна соціологічна категорія, що позначає сукупність і взаємодію потенційних можливостей і реальних видів діяльності активної соціальної системи, що включає механізми формування, накопичення та збереження життєвого потенціалу системи, а також способи його актуалізації, шляху перетворення в різні види індивідуальної та громадської діяльності [6]. Функція духовного серця (згідно із Б.Вишеславцевим) полягає в тому, що воно прибирає надлишковий егоїзм, гординю в людині, як прояв внутрішнього дисбалансу людини і повертає до гармонійного внутрішнього стану і відповідних взаємовідносин зі світом [7]. Саме непомірне его сучасної людини зумовило породження технологічної загрози для світу. Тепер завдання людства – нейтралізувати її, змінити орієнтацію із експлуатації природи на творення свого внутрішнього світу, адекватний шлях до цього, може визначити лише серце людини.

За умови гармонійного взаємозв'язку розуму і серця людини, гармонія зі світом буде виявом їх оптимальної взаємодії. У ісихастській практиці досягнення принципу гармонії здійснюється через стан «зведення розуму в серце» (або ж їх з'єднання), що надає подвижнику сили протистояння пристрастям, поселяє в його душі благодать Духа святого. Мир який приходить в душу супроводжується відновленням цілісності людини. Цю важливу функцію покликана здійснювати релігія. У цьому зв'язку доцільно Ю.Урманцев слово «релігія» буквально перекладає як «відновлення (re)

зв'язку (ligio)» [8, с.100].

Серце і почуття здатні працювати на «тонкому» (енергоінформаційному) рівні. Закрите серце - це стан втрати ним механізмів взаємодії із енергоінформаційними, «тонкими» субстанціями світу. Однак, інформація, яка йде від серця, як зазначають дослідники, особлива. Коли інформація від серця надходить у мозок, інтегрується з емоційними підкірковими центрами або з центрами кори головного мозку, які народжують почуття, емоції, інтуїцію, то саме тоді, очевидно, і виникають сердечні якості людини. Таким чином, очевидно, і відбувається народження і розвиток сердечного розуму, почуттів, сердечної духовної інтуїції.

Етимологічне дослідження змісту поняття «серце» свідчить, що ще із античних часів давньогрецьке «Cor» та давньоримське слово «Corona» означали не тільки анатомічний орган, а одночасно й душу, настрій, думку погляд, розсудливість [9, с.33].

У християнстві серце розглядається як символ біблійного уявлення про людину, як місце зустрічі Бога і людини. У даоській традиції серце вважалося духовним центром тіла [10, с.83]. Серце людське - це місце, в якому кров і любов перетинаються. У китайців серце - вмістилище розуму і має декілька очей, отворів. В ісламській традиції у священній книзі - Коран термін «калб» (серце) позначає орган осягнення і осмислення релігійних думок, вмістилище віри і благочестя. Серце виступає як розміщена в людині «Божественна таємниця», як місце, де зустрічаються трансцендентальна і матеріальна сторони єдиного божества, Абсолюту [11, с.52]. Таким чином, серце як виключно складний і багатовимірний феномен піддавалося осмисленню в різних галузях культури і різних пізнавальних ракурсах і привертало до себе увагу в усі історичні часи.

Концептуальне осмислення серця розгорнуте в релігійно-філософській традиції низкою філософів. Найперше, Г.Сковорода пов'язував серце з думкою, з самою людиною, з її душею. «Думка володарка тіла, вона є головна

наша точка і середня. А тому то вона часто й серцем називається», «... не зовнішня наша плоть, але наша думка - то головна наша людина» [12, с. 128]. Він зазначає, що «... пророк називає людиною серце ... Утаємничених думок наших безодня і глибоке серце все одно» [12, с.129]. Він посилається на вчення Єремія про те, що «істинна людина, є серце в людині, глибоке ж серце й одному тільки Богові пізнаване не що інше є, як думок наших необмежена безодня, просто сказати - душа, тобто ревне істота» [12,с. 142].

Одним із засновників концепції серця в філософії визнають П.Юркевича, вважаючи його творцем «філософії серця». П.Юркевич вважає, що саме серце є зосередженням морального життя людини, виступає вихідним пунктом всього доброго і злого в думках, словах і вчинках людини, воно є скрижалем, на якому написаний природний моральний закон. Серце є фундаментом духовного життя, в ньому має свою основу совість людини. П.Юркевич дає кілька визначень серцю, показуючи, що воно є: хранитель і носій усіх тілесних сил людини; осереддя душевного і духовного життя; сідалище всіх пізнавальних дій душі; осереддя різноманітних, душевних почувань, хвилювань і пристрастей [13, с. 70-71].

Аналізуючи філософські надбання П.Юркевича Б.Марков зазначає, що філософ у серці «розміщує волю і бажання: вільний вчинок; любов здійснюються як сердечні акти. Серце - центр пізнання і розуміння: людина думає, розуміє, бачить, сповіщає, судить, глаголить, вірить, чує і т. і., саме серцем. Серце є осередком різних душевних почуттів, хвилювань і пристрастей: воно радіє, засмучується, болить, відчуває сум'яття, збентеження. Серце - центр морального життя, в ньому корениться любов до бога і людей; воно є джерелом ненависті, зарозумілості, гніву, злоби, лукавства та інших вад. Таємнича робота совісті, сорому, самоосуду також здійснюється серцем. Метафора «серце» об'єднує чуттєве і раціональне, природне і культурне, чоловіче і жіноче. Серце залежить від тілесного самопочуття і, навпаки, серцевий біль загрожує здоров'ю і власному життю.

Якщо «плотське» серце шукає тілесного спокою і задоволення, то серце духовне орієнтоване на вищі цінності. При такому підході виявляється, що гармонія тілесних і духовних центрів - вищий ідеал життя» [14, с. 189-190]. Серце з'єднує всі сили тіла, в серці всі значущі системи людського організму мають свого представника, який з цього осередку піклується про їх збереження і життя. Залучаючи фізіологічну гіпотезу свого часу про з'єднання в серці різних нервових систем, П.Юркевич припускає, що серце є специфічним тілом духовних процесів. Також фізичне серце людини (або точніше нервові вузли серця) є тим місцем, де душа людини таємниче стикається з її тілом. Звідси походить поняття про «душевне серце» [14,с.32]. Найбільш яскраво виражена П.Юркевичем думка про серце як єдність духовних актів, які об'єднують пізнання і любов, віру і докази, пристрасть і розрахунок, моральний обов'язок і добролюбність. Серце є основою життя, світогляду і діяльності. Серце - це і осередок унікальності, і індивідуальності особистості [14,с. 90].

Б.Вишеславцев зазначає, що серце – «це ніби вісь землі, однаково присутня в усіх глибинах - і в прихованому центрі і на периферії. За кожен подію на периферії відповідає центр, бо навколо нього все обертається [7, с.77]. Стосовно людини, серце означає її істинне Я [7, с.192]. Це більш глибокий центр особистості, ніж розум, душа або дух, центр таємничий і незбагнений для людини, так само як незбагнений Бог. Вирішальним аргументом на користь символу серця є те, що воно є центром любові: люблять не розумом і не пізнанням, а серцем [8, 193]. «Втрата культури серця є втрата життєвої сили. Наше існування перетворюється на постійне вмирання, засихання, якийсь склероз серця ...» [7, с.74].

Ми розділяємо переконання І. Ільїна стосовно того, що основною вадою сучасної культури та сучасної людини є «розколотість» - протиставлення розуму –Серця, розуму - почуттів [18, с.381]. Виходом з такого стану є подолання «розколотості (душевної), у тому, щоб відновити в правах досвід

як інтуїцію, сердечне споглядання» [18, 313]. Переконавання автора надзвичайно актуальне для сучасної філософії освіти, найперше у контексті вирішення проблеми цілісного розвитку особистості та розкриття її творчого потенціалу.

Висновки. Осягнення релігійно-філософських джерел виявляє очевидність зв'язку душевних переживань і реалізації всіх процесів життєдіяльності людської особистості. У спадщині духовних містичних знань, надбань релігійних культур серцю відводиться особливий статус. Так, в ісламській культурній традиції серцю надається важливе значення, його розглядають як дух, душу. Аналогічні уявленням християнства і даосизму, серце в ісламі є також органом, за допомогою якого набуваються знання, не тільки звичайні, але і потаємні. Це орган пізнання, духовного бачення, самовдосконалення людини, центр здобуття совісті і вищого морального закону.

Саме серце визначає той «ареал» духовно-моральної свободи, який допомагає людині відчувати, сприймати та приймати інформаційні потоки «Божественного світу», співвідносити власні потреби та можливості із законами світової гармонії. Серце виступає своєрідним показником духовності людини, відображає її вміння розпоряджатися своїм творчим потенціалом і виконує функцію провідності у його вільному розкритті та розгортанні. Таким чином, саме серце виступає регулятором розвитку у системі зовнішніх умов та індивідуальної стратегії розгортання творчого потенціалу особистості. На цій підставі у пізнавальній діяльності особистості у системі освіти набуває особливого значення кордомедійність.

Тому, у системі освіти кордомедійність передбачає роль сердечної функції у якості провідної у процесі пізнання і розвитку особистості. Лише та інформація, яка сприймається серцем і проходить через серце засвоюється людиною. Вибірковість та фрагментарність сприймання інформації у пізнавальному процесі зумовлюється і визначається значною мірою

захисними механізмами, які актуалізуються суперечливістю між раціональним та емоційним у людині. Зняття цієї суперечності сприяє відкриттю доступу до сердечного потенціалу людини, очищенню серця, а також уможлиблює встановленню повноцінної природної взаємодії людини зі світом. Кордомедійність ґрунтується на емоційності, щирості, чуйності, милосерді. «Думати серцем» - очевидно є першим важливим кроком до відновлення цілісності буття сучасної людини. Кордомедійність найтіснішим чином пов'язана із принципом довіри, бо провідність освітньо-інформаційного потоку передбачає відкритість психіки.

Література:

1. Пищулин Н. П. *Философия образования* / Н. П. Пищулин, Ю. А. Огородников. – М.: Центр инноваций в педагогике / Московского образования / МГПУ, 1999. – 234 с.
2. Бичко І. *Спізвучність української та європейської філософської традиції: «кордоцентричні мотиви» // Київські обрії : історико-філософські нариси.* – К., 1997. – № 11. – С.9-14.
3. Дубровіна К. О. *«Філософія серця» в українській культурній традиції* / К. О. Дубровіна [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Dubrovina.htm
4. *Словник української мови: в 11 томах.* — Том 9, . (С)— К.: Наук. думка. 1978.
5. Білодід І. К., Бурячок А. А. та ін. *Словник української мови: у 11 т.* — Т. 4 . (І-М)-К.: Наук. думка, 1973. - С. 1-840.
6. Ушакова Е. В. *Системная философия и системно-философская научная картина мира на рубеже третьего тысячелетия: Ч. 2.* - Барнаул: АГУ, 1998. - 222 с.
7. Вышеславцев Б. П. *Значение сердца в религии / Путь. Орган русской религиозной мысли. Кн.1.* - М.: Информ-Прогресс, 1992. - 752 с

8. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы Философии. - 1993. - №4, С.98-108.
9. Малявин В. В. Молния в сердце. - М.: Наталис, 1997. - 367 с
10. Этинген Л. Е. О символике сердца. Тайна сия велика // Человек.-1998. - №5.-С.44-56
11. Шульгин И. Я. Душа человеческая с ее главными свойствами и способностями. Вильно, 1859. -С. 68-69.
12. Сковорода Г. Соч. в 2т. -М.: Мысль, 1973-Т. 1. - 511 с, Т.2.-486 с.
13. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека по учению Слова Божия / Философские произведения. - М.: Правда, 1990. - 669 с.
14. Марков Б. В. Философская антропология: очерки истории и теории. - СПб.: Лань, 1997.-381 с.
15. Пестов Н. Е. Душа человеческая. - М.: Православное братство святого апостола Иоанна Богослова, 2003. - 190 с.
16. Алексеев П. В. Философы России XIX-XX столетий. Биографии, идеи, труды. - 2-е изд. - М: Академический проект, 2002. - 1152 с.
17. Ильин И. А. Книга раздумий и тихих созерцаний / Иван Ильин. – Москва: Альта-Принт, 2005. – 527 с.

References:

1. Pishchulin N. P. *Filosofiya obrazovaniya* / N.P.Pishchulin, Yu. A. Ogorodnikov. – М.: Tsentri innovatsiy v pedagogike / Moskomobrazovaniya / MGPU, 1999. – 234 s.
2. Bichko I. *Spizvuchnist ukraïnskoï ta evropeyskoï filosofskoï traditsii : «kordotsentrichni motivi»* // Kïivski obriï : istoriko-filosofski narisi. – K., 1997. – № 11. – S.9-14.
3. Dubrovina K. O. «*Filosofiya sertsya*» v ukraïnskiy kulturniy traditsii / K. O. Dubrovina [Yelektronniy resurs] – Rezhim dostupu: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Dubrovina.htm
4. *Slovník ukraïnskoï movi: v 11 tomakh.* — Tom 9, . (S)— K.: Nauk. dumka. 1978.

5. Bilodid I. K., Buryachok A. A. *ta in. Slovník ukraïnskoï movi: u 11 t. — T. 4 . (I-M)-K.: Nauk. dumka, 1973. - S. 1-840.*
6. Ushakova Ye. V. *Sistemnaya filosofiya i sistemno-filosofskaya nauchnaya kartina mira na rubezhe tretogo tysyacheletiya: Ch. 2. - Barnaul: AGU, 1998. - 222s.*
7. Vysheslavtsev B. P. *Znachenie serdtsa v religii / Put. Organ russkoy religiōznoy mysli. Kn.1. - M.: Inform-Progress,1992. - 752 s*
8. Urmantsev Yu. A. *O formakh postizheniya bytiya // Voprosy Filosofii. - 1993. - №4, S.98-108.*
9. Malyavin V. V. *Molniya v serdtse. - M.: Natalis, 1997. - 367 s*
10. Etingen L. Ye. *O simvolike serdtsa. Tayna siya velika // Chelovek.-1998. - №5.- S.44-56*
11. Shulgin I. Ya. *Dusha chelovecheskaya s ee glavnymi svoystvami i sposobnostyami. Vilno, 1859. -S. 68-69.*
12. Skovoroda G. *Soch. v 2t. -M.: Mysl, 1973-T. 1. - 511 s, T.2.-486 s.*
14. Yurkevich P. D. *Serdtshe i ego znachenie v dukhovnoy zhizni cheloveka po ucheniyu Slova Bozhiya / Filosofskie proizvedeniya. - M.: Pravda, 1990. - 669 s.*
15. Markov B. V. *Filosofskaya antropologiya: ocherki istorii i teorii. - SPb.: Lan, 1997.-381 s.*
16. Pestov N. Ye. *Dusha chelovecheskaya. - M.: Pravoslavnoe bratstvo svyatogo apostola Ioanna Bogoslova, 2003. - 190 s.*
17. Alekseev P. V. *Filosofy Rossii XIX-XX stoletiy. Biografii, idei, trudy. - 2-e izd. - M: Akademicheskiiy proekt, 2002. - 1152 s.*
18. Ilin I. A. *Kniga razdumiy i tikhikh sozertsaniy / Ivan Ilin. – Moskva: Alta-Print, 2005. – 527 s.*